

A magyar Graduál-irodalom első emléke

A II. Ulászló-kori formuláskönyv kötésében rejtett, Szelestei N. László által feltárt és meghatározott nagy mennyiségű töredékanyagban¹ található négy, magyar szövegű énekeket tartalmazó kottáslap. A 144–162 × 87–100 mm méretű, haránt-formában felhasznált papírlapok az anyag vizsgálata szerint összefüggő és folyamatos részletét adják egy kottáskönyvnek, csupán a recto elhelyezés szerinti jobboldalból van levágva egy 2–3 hangot, illetve szótagot érintő (a verson írást nem károsító) keskeny csík. A rectoról a versora, illetve onnan a következő lapra való átmenet folyamatos; tehát nem nagyobb alakú, álló formátumú lapoknak elmetszett töredékei. Ez azért említésre méltó, mert haránt elhelyezésű kotta sem a középkori, sem a 16–17. századi hazai emlékanyagból nem ismeretes. A méretet és írást is tekintetbe véve kottás jegyzetfüzet benyomását kelti. Viszont nem is alkalmi függelék vagy kottás bejegyzés valamely más rendeltetésű könyvben: a darabok rendezetten sorakoznak a kottavonalzás azonos, megtervezett szisztémákkal halad előre. Zenei tételek magáncélú egybeírását, feljegyzését kell tehát gyanítanunk a szokatlan formában.

Oldalanként négy kotta-szisztémát látunk, ötsoros vonalrendszerrel. Páros kulcsrakást alkalmaz (C és F), a sorok végén szokványos alakú custos (a recton levágva). Kottairása: kurzív magyar gregorián notáció, lényegében a 16. század első felének megfelelő állapotban.² A legjellemzőbb magyar neumaforma (a climacus) nem fordul elő benne, mert ilyen jelet kívánó dallamrész éppen nem került a megmaradt oldalakra. A kötött scandicus alkalmazása és a derékszögű clivis forma azonban a magyar notációra utal, pes-e más írásrendszerben is használatos, de a magyar kurzív fajtájában is otthonos. A magyar kurzív notációt a 16. századi emlékek túlnyomó többsége ugyan négy vonalon írja, az öt vonal pedig igazán az ország északi területén művelt metzigót könyvírásban általános.³ Ám dokumentálható, hogy jegyzetelő íráshoz olyan helyeken is használták a magyar kurzívot, ahol könyvírás-ként más notáció dívott. Lehetséges, hogy a hosszú gyakorlatra visszatekintő — iskolai jegyzetelésre is alkalmazott — kurzív írás a töredéken összekapcsolódott a notátor előtt a könyv-

¹ SZELESTEI N. L.: *Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből*. Lásd MKsz jelen számában. A feltárt töredékek között még egy fontos zenetörténeti emléket találtunk: a menzurális zeneelmélet eddig egyetlen magyarországi forrásának töredékét. Feldolgozását RAJECZKY Benjamin kezdte meg.

² SZENDREI J.: *A középkori magyar notáció története* (kiadatlan kandidátusi disszertáció). Uő.: *A középkori magyar hangjegyzírás*. Magyar Zene 1978: 133–4.

³ Az információkat SZENDREI Jankának köszönöm.

írásból ismeretes ötvonalas rendszerrel. Ez pedig arra mutatna, hogy emlékünkhöz észak-magyarországi íráskörzetbe sorolható.⁴ Összhangban van állításunk a töredék mellett található egyéb kíséroranyag jellegével (miskolci kiváltságlevél; a miskolci János könyvkötőhöz a környékbeli helyekről intézett levelek).

Hasonló egybeesés állítható időpont tekintetében: valamennyi datált kíséroranyag 1542–43-ból való, s kottás töredékünk betű- és hangjegyzése alapján ugyanerre a korra tehető.⁵ Így a magyar nyelvű hangjegyes feljegyzések sorában előkelő hely illeti meg, hiszen a Nádor kódex három (részben bizonytalan olvasatú) kottája, a Peer kódex magyar Te Deum-a, a Pominóczky-féle egy-soros bejegyzés és a Gálszécsi nyomtatott énekeskönyvének két dallama után következő, emezeknél azonban terjedelmesebb zenetörténeti emlékünkhöz.⁶

*

A kotta három tételt tartalmaz. Középkorban használatos liturgikus énekeknek az eddig ismert, de emennél későbbi protestáns graduálok anyagához hasonló fordítása s dallammal való ellátása.⁷

1. A „Puer natus est nobis” Introitusnak (karácsonyi 3. mise) szabad fordítása; a bibliai forrásszövegnek (Iz. 9.) a latin mintákban föl nem használt helyeire is utal (kik bűnnek . . . vö. Populus, qui ambulabat in tenebris). E szakaszt is, az egész szöveget is, még inkább a zsoltárbetétet (Dicsérjük az Űristent = Cantate Domino; ps. 97.) a protestáns fordítók szokása szerint erősen didaktikus célú, kissé bőbeszédű újszövetségi értelmezésben, átírásban adja. Zeneileg a kezdőmotívum kvintlépése, az antifona befejezése („tanácsnak követének”), egy-egy záróformula, s pontosan a zsoltár-betét a latin Introitusból (annak Magyarországon énekelt variánsából) van véve. A többi dallamrész tipikus gregorián — de inkább 8., semmint a latin minta által megkívánt 7. tónusú — fordulatokból képzett, lényegében önálló kompozíció. Közlebbi mintát e dallamhoz sem a latin hagyományban, sem a szomszédos országok anyanyelvű gregorián gyakorlatában nem ismerünk.

A „Puer natus” Introitus több későbbi Graduálban megtalálható. A latinhoz szöveg és dallam tekintetében a Spáczay Graduál változata áll legközelebb.⁸ Szöveg szempontjából kevésbé, dallamilag elég pontos megfelelője az Eperjesi Graduál adaptációja.⁹ Összetartozó csoportot képez töredékünk, továbbá a

⁴ Bár kurzív bejegyzés ötvonalon a központi írásterületen is — szórványosan előfordul — lásd SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981: F 327. sz. forrás. (A hivatkozott középkori forrásokat a továbbiakban is e katalógus számai szerint jelöljük.)

⁵ Dr. PAPP László volt szíves a töredéket nyelvi szempontból megvizsgálni. Nyelvjárási szempontból karakterisztikus meghatározási lehetőséget a forrás nem ad, de lokalizálásunknak nem mond ellen. A datálás tekintetében sincs ellentét elemzése és az itt közölték között. Papp Lászlónak köszönöm szövegátírásom ellenőrzését is.

⁶ CSOMASZ TÓTH K.: *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I. Budapest 1958: 1–6. sz. dallam. SZENDREI J.: *Die Te Deum-Melodie im Kodex Peer*. StudMus 1972: 169–201.

⁷ A graduál-könyvek felsorolását lásd BÁRDOS K.: *Az eperjesi graduál. I. Gregorián kapcsolatok*. Zenetudományi Tanulmányok VI (1957): 165–198. tanulmányában. Vö. BÁRDOS K. — CSOMASZ TÓTH K.: *A magyar protestáns graduálok himnuszai*. Népzene és Zenetörténet III. Budapest 1977: 140–1.

⁸ Gyermek születék nekünk: p. 251.

⁹ Gyermek Krisztus Urunk: p. 113, f 36.

Batthyány Graduál és az Őreg Graduál verziója.¹⁰ Bizonyos, hogy ez volt a legáltalánosabb változat, hiszen tudjuk, hogy az Őreg Graduál számos kézirat tanulmányozása alapján akarta a közgyakorlatot kodifikálni; megbízható másolatnak ismerjük a Batthyány Graduált is, tekintélyét pedig most a kb. fél-századdal korábbi kézirat is megerősíti.¹¹ A doxológia (Dicsőség . . .) fordítása lényegesen eltér a két összehasonlító forrásban. A liturgia egyik leggyakoribb szövegformulája ez, s nyilván a század második felében kapta meg átcsiszolt, mondhatni végleges szövegét. Még egy forrás az említettek mellé: a Bélyei Graduál.¹² Szövege megegyezik a Batthyány és Őreg Graduál főváltozattal, dallama azonban egy szinte recitatív vázlatra lecsupaszított, egyszerűsített alak.

Az átírásról: A töredék hangjegyeit modern kottafejekkel adjuk, néhány újabb kiadványban szokásos grafikai alakban, de neuma-csoportot neuma-csoporttal pontosan megfeleltetve. A kurzív notációban szokásos szóelhatároló vonalkákat a szöveg és dallam azonosításánál felhasználtuk, az átírásban azonban elhagytuk. Viszont a könnyebb áttekintés kedvéért a zenei formát jelölő elválasztó jeleket alkalmaztunk. A sorok fölött megadjuk a folio-számot, továbbá számokkal jelöljük a töredéknek megfelelő sorbeosztást. Néhány helyen ma már elmosódott, olvashatatlan az írás. Ilyenkor, továbbá a lapszéli levágásnál a Batthyány Graduál (a következőkben: BaG) alapján, de mai helyesírással pótoljuk a hiányzó részeket. A helyesírásban a töredéket követjük, csupán a f és z betűket adjuk mai s, ill. z jelekkel.

2. A középkor egyik legkedveltebb liturgikus tétele a karácsonyi „Grates nunc” sequentia. Népszerűségét német területen misebéli helyén kívüli alkalmazások, hozzá kapcsolódó népszerű szokások, tropus-szerű német nyelvű népének függeléke is mutatja.¹³ Magyar fordítása először protestáns részről Huszár Gál énekeskönyvében (a továbbiakban: HG), katolikus oldalon Telegdi Miklós prédikációs könyvének függelékében olvasható, egymással is, a legtöbb későbbi forrással is szóról szóra azonosan.¹⁴ Több latin nyelvű Graduále-könyvbe bekerült, későbbi kezek által magyarul fölébe írva az eredeti kottának.¹⁵ Elterjedtsége, lényegi egyezése megerősíti az eddigi kutatások következtetését: Telegdi Miklós e tételt is azért vehette fel gyűjteményébe, mert már a késő középkori anyanyelvű katolikus gyakorlatban meggyökerezett.¹⁶ E le nem írt tradíció tehát közös forrás a későbbi protestáns és katolikus feljegyzések számára egyaránt. Most az említettekkel teljesen egyező, de korábbi dokumentumot tar-

¹⁰ Gyermekek születék minekünk és békességnek fejedelme . . . Batthyány Graduál: p. 342; Őreg Graduál: p. 33.

¹¹ Változatok a Batthyány és Őreg Graduálokban megegyezőleg a töredékhez képest: *setléségnek*: G GC; *dicsérjük*: H; *mindörökké*: DÉF; *mert*: DC.

¹² p. 43.

¹³ BAUMKER, W.: *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*. Freiburg im Breisgau 1886; I. 31–2. sz. Janota, J.: *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter*. München 1968: 117–121. Feltűnő, hogy e tétel átvételéről nem tud a cseh huszita énekek hatkötetes gyűjteménye (NEJEDLY, Z.: *Dějiny husitského spěvu*. Praga 1954–6).

¹⁴ CSOMASZ TÓTH K. i. m. 678. old. Telegdi Miklós adatáról HORVÁTH C.: *Régi Magyar Költők Tára I.* 1921: 427–8. A tételhez lásd még: *Magyar Zenetörténet I.* (sajtó alatt: „Anyanyelvű énekköltészet” e. fejezet).

¹⁵ Erdélyi Graduále (C 37): fol 146. Felvidéki Graduále (C 49): fol 133.

¹⁶ Vö. HORVÁTH C. i. m. 417–435. PETRÓ S.: *A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlékei*. Budapest 1941: 9 (vö. EPhK 1941: 270–285).

tunk kezünkben. Változata két ponton eltér a BaG-tól,¹⁷ s Telegdivel egyezik — nyilván a középkori hagyomány pontos közvetítőjeként.

Erre mutat e dallamváltozat is. Sajnos, a legtöbb protestáns följegyzés csak szöveget ad. A kottás adatok azonban megegyeznek abban, hogy az „Úristennek” szövegnél már visszahajlanak a G (töredékünk transzpozíciója szerint: C) hangra, míg a középkori és azt követő Cantus Catholici itt C (a töredéken: F) hangon időz. Ennek következtében karakterisztikusan eltér egymástól a rákövetkező motívum alakítása is.¹⁸ A szignifikáns helyeken töredékünk a katolikus hagyomány-vonalhoz alkalmazkodik, hangról hangra egyezik pl. a Cantus Catholici 1651 változatával. Kétségtelenül egy töretlen középkori népének-gyakorlat retrospektív tanúja tehát, míg a későbbi protestáns alakításra német minták is hatást gyakoroltak.¹⁹ Magában álló viszont töredékünk transzpozíciója, továbbá az „angyalokkal” szavaktól fogva a befejező motívum is — eltolódott tételzáró hanggal! — talán hibás leírás következtében. Mindkét jelenséget alig tudjuk másként magyarázni, minthogy nem másolás útján készült a jegyzet, hanem fejből írta le a notátora,²⁰ amire a 16. század elejétől fogva a latin nyelvű kódexekből is hozhatunk hasonló eseteket.

A „Grates nunc” sequentia előtt a töredéken a „Grates” tétellel csaknem azonos terjedelmű bevezetés áll. Ennek sem magyar szövegéhez, sem dallamához nem találtunk párhuzamot. Latin mintát sem tudunk hozzá, sőt műfaji megvilágítást sem kínál a liturgia. Elég különös dallama zeneileg és szövegkezelésében tropusnak tűnik, s erre vallana szoros szövegi csatlakozása a sequentiához.²¹ De sem a latin egyház gyakorlatában, sem a külföldi anyanyelvűségben nem ismeretes ilyen bevezető tropus a „Grates”-hez, sőt a megoldás magától a sequentia-műfajtól s annak liturgikus helyétől is idegen. Nem találtunk a darab eredetére nézve eligazító dallammintát sem.

Egy feltevéssel próbálkozhatunk: A latin liturgiában a sequentia (középkori nevét: prosa) előtt az Alleluja melizmatikus, gazdagon díszített dallama hangzik el, szintén melizmatikus verzussal. A protestantizmus szellemétől minden szempontból idegen tétel. A reform kezdeti szakaszában azonban esetleg gondolhatott rá egy latin liturgiában felnőtt újító, hogy valamely racionalizált formában e ponton Alleluja-pótlékról gondoskodjék. Ahogy az Amen-t is általában fordítással adják, úgy a „Dicsőség Úristen teneked” is elképzelhető Alleluja-fordításnak, az utána következő rész pedig az Alleluja-verzus helyettesítőjének. Mindamellett szövegileg is önálló az alakítás, nem fordítás, a liturgia „racionalizálásához” pedig hozzátartozik a tulajdonképpeni dicsőítő énekkel, a sequentiával való szoros kapcsolat (dicsérjük... mondván:). Ha föltevésünk helytálló, zeneileg is ilyen racionalizálás terméke a tétel: az alleluja sajátos stílusának, érzelmi kiáradásának átvételéről nem lehet szó. A merev — nem túl invenciózus — dallam azonban talán a karácsonyi 3. mise alleluja-dallamának (Dies sanctificatus) motívumemlékeit őrzi.

¹⁷ BaG p. 157: ki az ő születésével; dicsőség magosságban Istennek.

¹⁸ Lásd CSOMASZ TÓTH K. i. m. 550.

¹⁹ Lásd M. Weisse, 1531 összefüggését az Eperjesi Graduál és a debreceni, kolozsvári énekeskönyvek dallamalakjával.

²⁰ A másolás esetében ugyanis gyakori a terc-tévesztés, minthogy ez egyszerűen vonaltévesztést jelent: szekund-tévesztés azonban — vagyis vonalközből vonalra, vonalról vonalközbe való athelyezés — egyszerű másolásnál egészen szokatlan lenne. A hibára így csak egyetlen magyarázatot tudnánk: hogy a transzpozíció zavarta meg a notátort.

²¹ Esetleg e csatlakozás kívánna volna meg a sequentia szokatlan transzpozícióját?

fol 1:1

2

G[lyermek szü-le - ték mi-ne-künk és] be-kesseg-nec fe - ie - del-[me] a - da - t[ec] ne - kunc,

3

K[ik] bunn[ek és] ló[] - ki se - tet - segnec ha - tal - ma [a - lá] vet - tet - tunc va - la, [ennek]

4

bi - ro - dal - ma vagon mi rayt[unc]. [ki] ne - ve - zei - tic is - t[] - le - ni ta - na[]cznoc
fol IV:1

kó - ue - t[] - nec. D[]y czeri[]uc [az Úr - is - tent mindö - rök - ké, mert] czuda - la - tos
2 3

[hogy az] is - ten [ki ö - rökké] volt az mi idu[]s - se - g[]ünckert emb[]orre [lón]. Di - cz[]d[]seg [valg[]yon
4

a - t[]ya fi - ű zent le - l[]oc es[](?) [egy?] bizony[]y is - ten - nec Mi - keppen kez[]de[]tben dic[]ze - re - t[]s
le - gy[]on.

va - la most es [min]d[]o - r[]ocke le - gy[]on.

f2:1

2

Duczó-seg ur is-ten te-ne-kód [sz]u - le-ęc mi idwős-se-gunckert az ur ie - sus

3

chris-tus, ki mýnket min-dőn el - len - seghýnctől meg-za - ba - di - tot. Di-czeriük

a - zęrt u - tet mind ó - rőcke mondwan

4

fol2Y:1

Ha-lat aggýnć mindnyáian [az Úristennek, ki mi]nket zu - le - te - se - wel

2

meg-zo-ba-dí - tot őr-dőg[nek] ha-tal-massa - ga - bol. En-nec il - lic hog e - nő - kollynć

3

az an-ge-lo [kka] di - czó-seg ur is-ten te-nekód ma-gassa [g]ba[n] -

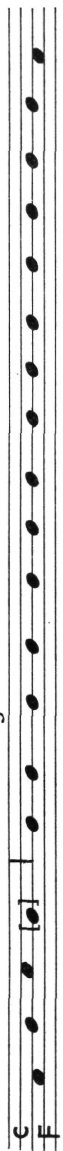
fol 2 v: 4

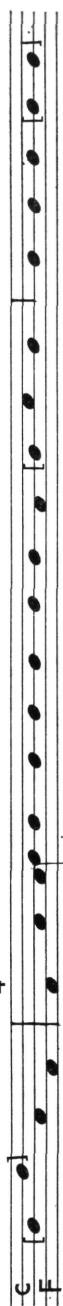
Ma-gaz-tal - [ja az] en e - le-tóm a [z U-] rot [És] vi - ga-doz az en lólkóm az en

íd - wé - zeito is - te-nómben. Mert meg-te-kente az w zol-ga-lo le - a - nya[nak]

semmi [vol-tát, í - me] a - zert en - gő-met boldognac monda - nac mindón

nemzet - se-gőc T[ött] en ve-lem na-gyó-cot az ha - tal-mos is - [ten] di - cze-re - te[s] és

fol 3 v: 1

zent az w ne-ve Az w kedwe nemzet-seg-ről nemzet-se - gőcre vagyón

kők w benne bűznac Ha - tal-mos-sagot az w e - re - i - ből cze-le-le - kő-dec ke-ve-lyő-ke

az w w-gye - kő - ze - tőc-ben meg rontwan az birodalo[mról] le ve - te az

fol 4:1

ha-tol-mo-so-cat es fel ma-gaz-to-la az a-la-za-to-so-cot is-te-ni i-go-z-sagnac

e-hő-ző-ýt mindőn [jó-]wal be tol-te es az e-hő-zes-nel-kwl vo-lo kaz-do-go-cat

[ü] res-sen bo-czatta Mindőn kő-rőztyen [h]w zol-gaiat [az Is-ten hoz-zá fo-gad-ja megem-lé-kez-vén az ő ir-galmasságáról. Mi-] keppen ir-gol-mossa-ga-bol fo-gat-ta

[Vá-] la az mi a-tya-incnoc Ab-[rahám]noc és az w ma-ra-de-ca-noc mind ő-rőcke.

Di-cző-[ség] le-győn A-tya-noc es fi-ú-noc es zent le-lőc is-temec, Mi-keppen

Az átírásról: A bevezetőhöz nincs más forrásunk, így két, elmosódott szakaszon elhelyezkedő hangot valószínű magasságban jelöltünk. A sequentia biztonsággal helyreállítható: a szöveg Telegdi, Huszár Gál és a velük egyező többi 16. századi forrás szerint, a dallam a Cantus Catholici alapján (csupán az ottani följegyzésben szereplő latin szöveg által megkívánt hangismétlést hagytuk el a fol 2^v : 1. sor végén levő szakaszban).

3. A töredék harmadik tétele a Magnificat-canticum teljes szövege, végig hangjegyezve. A Magnificat (Luk, 2.) a latin zsoltosma talán legrangosabb tétele, a legfontosabb — a középkorban nyilvánosan, sokszor a nép jelenlétében énekelt — órának, a vesperásnak fókuszában. Számos középkori nyelvemlékünk is tartalmazza fordítását, a protestáns graduálok majd mindegyikében szerepelni fog. Több változatát ismerjük, köztük néhány viszonylag pontos fordítást (így HG, ÖG)²², s egy meglehetősen egységes, igen szabad parafrázist, mely végigkövethető (ÖG kivételével) a legjelentősebb református (és elvétve evangélikus) forrásokban.²³ Töredékünk a második csoport legkorábbi képviselője, egyébként annak is dokumentuma, hogy az erasmista bibliafordítási elvek a protestáns értelmezési elvekkel keveredve már e korai szakasz énekeiben jelentkeznek. Töredékünk variánsa csak néhány jelentéktelen eltérést mutat a BaG és társainak szövegétől. Egy-két ponton magában áll, tehát — bár a töredék (ill. forrása) kiindulópont az egész további hagyomány számára —, hozzá képest 1550 után egy átsimítás következett.²⁴

A graduálok a Magnificatot kivétel nélkül csak szöveggel adják.²⁵ Zsoltározó előadásra gondolnak; a zsoltártónus ismeretét, a változó szótagszámú szöveghez való alkalmazásában szükséges jártasságot az olvasóról feltételezik. A középkor azonban a „canticumocát”, köztük a Magnificatot nem egyszerű zsoltárdallamra, hanem annak kissé ékítettebb változatára énekelte, vagy legalábbis az „incipiumot” (mely a zsoltárokban csak az első versnek járt ki), a canticum minden versénél megismételte. Úgy látszik, a kezdeti magyar nyelvű gyakorlat még tarthatta e megkülönböztetést, amellet a szövegalkalmazásban sem volt egészen mechanikus. Ez vezethette notátorunkat a teljes canticum kikottázására.

Maga a dallam teljesen megegyezik a középkori magyar egyházban használt 4. tónusú modellel.²⁶ Ugyanígy jelöli ki a tónust az ÖG is, de s-l-t-s félzárattal.²⁷ E formula utolsó hangja egyébként a középkorban is variabilis, s arra is van középkori példa, hogy a második zárlat terelődését a prozódiai helyzettől függően kitöltik (mint itt az 1. vers).

Az átírásról: A szöveget a BaG alapján nagy valószínűséggel kiegészítettük. A fol 3: 4. sor eleje elmosódott; a dallam nem teszi lehetővé, hogy más források szerint „Mert” verskezdetet rekonstruáljunk. A * jelnél mutatkozik probléma: a sor vége hiányzik, a hangok elhelyezése szerint a BaG-al egyező szö-

²² HG: fol 150. ÖG: p. 216. Lásd még Komjátszegi Graduál: p. 41.

²³ BaG: p. 287. Ráday Gr: p. 361. Spáczay Gr: p. 385. Patay Gr: f 106. Kecskeméti Gr: p. 161. Eperjesi Gr: p. 696. Bélyei Gr: p. 457. Kálmáncsai Gr: p. 259. Csonka Gr: f 3. Nagydobszai Gr: p. 181.

²⁴ Töredék: semmi voltát = BaG stb.: alázatos voltát; az ő kedve = és az ő irgalmasága. Érdekes azonban egy ponton a Spáczay Graduál összecsengése a töredékkel: és az éhezés nélkül való gazdagokat.

²⁵ Röviden megadja a tónust az Eperjesi Gr, HG, Lőcsei énekeskönyv.

²⁶ Ahogy azt pl. a Czenstochowában őrzött Cantuáléből (C 46) megismerhetjük. Itt a félzárlat s-l-t-l fordulata a tipikusabb s-l-t-s-ra van átjavítva!

²⁷ ÖG: p. 509.

vegnek kellene itt állnia. Ám az elmosódott hely nem elég arra, hogy a hiányzó hangok és szótagok itt elférjenek. Talán a lap levágott alján utólagos betoldással szerepelt a hiányzó kis rész? A dallam a tétel folyamán általában kiegészíthető, mint hogy ismételt formuláról van szó. A fol 3^v: 4. sorban azonban a formula a szövegen többféleképpen elhelyezhető, azért itt nem pótoltuk a hiányt. Hasonlóképpen hiányzik az utolsó vers vége: a töredék doxológiája nem egyezik a BaG verziójával, ezért nem egészítettük ki.

A három tétel mai sorrendje, mint mondtuk, megfelel a forrás eredeti állapotának. A karácsonyi introitus és sequentia egymásutánja nem okoz nehézséget. Kérdés azonban, miért került utánuk leírásra a Magnificat. E tétel a vesperások mindennapos alkatrésze, tehát nem ide, az ünnepi szakaszba kívánkozik. A graduálok általában a kötet vége felé, a zsoltárok után közlik. Ugyanakkor egyes graduálokban megfigyelhető olyan hajlandóság, hogy a hajdani gazdagabb liturgikus anyagot változatos szétosztással mentse át az új liturgia szűkebb keretei közé. Így pl. HG a Magnificatot adventi énekként közli. Lehet, hogy e korai graduál-szerkesztmény a karácsonyi énekekhez sorolta Mária hálaénekét? (Ezt megerősítené, ha proprium-jellegű antifonát is adott volna hozzá.) Inkább arra hajlunk, hogy az esetleges egymásutánban is a forrás jegyzetszerűségének tükröződését lássuk.

A fentiek értelmében: forrásunk egy protestáns graduális anyagnak 1540 körüli, valószínűleg Miskolc környékéről származó följegyzéséből tartott fenn három tételt. Megfelelőnek véljük, ha a zenetörténet a jövőben *Miskolci Graduál-töredék* néven tartja számon az új forrást.

*

A lelet jelentőségét a következő pontokban foglalhatjuk össze:

1. Valószínű keletkezési kora minden egyéb vonatkozás nélkül is fontos zenei, nyelvi, irodalmi dokumentummá avatja.

2. Ha töredékesen is, a protestáns graduál-irodalom legkorábbi fennmaradt példánya jutott vele birtokunkba. Mindeddig csak késői említésekből tudtunk két fordítási-alkalmazási kísérletről (Kálmáncsehi Sánta Mártonról és Szegedi Lajosról²⁸), most dokumentálva látjuk ezek egyikét, vagy egy név szerint nem ismert harmadikat. Mivel nyilvánvaló, hogy a töredék másodlagos feljegyzés vagy egy mintapéldány, vagy közvetlenül élő gyakorlat alapján, az általa közölt anyag keletkezését is 1540 tájára tehetjük.

3. A töredék anyaga szinte tökéletes egyezést mutat a BaG verzióival s az ahhoz hasonló hagyományt őrző tekintélyes forrás-sorozattal. Ertér azonban az időben hozzá közelebb álló HG-től. Ki kell tehát mondani: két különböző hagyományról van szó. Az a vita, mely a BaG keletkezési korától tette függővé a fő graduál-hagyomány kezdőpontját, s a HG—BaG közötti elsőbbségi kérdést fölvetette, hibás vágányon haladt. Még elhibázottabb ezt szoros kapcsolatba

²⁸ Kálmáncsehi fordításairól Szilvás-Újfalusi Imre énekeskönyvének előszava tájékoztat; egyes részeit HG énekeskönyve őrizte meg. Vö. CZEGLÉDY S.: *Méltus Agendája és himnológiai tevékenysége*. Acta et Studia Ecclesiastica II. 362. PAPP G.: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Budapest 1935. SCHULEK T.: *Kálmáncsehi Márton; Reggeli éneklések könyve*. ItK 1970: 346—352. Szegedi Lajosról (Szerémi György korabeli híradása alapján): CZEGLÉDY S. i. m. 360. HORVÁTH J.: *A reformáció jegyében*. Budapest 1957: 400—1. Korai adaptációs kísérlet tanúja Székely István magyar zsoltároskönyvének egyes példányaiba jegyzett néhány antifona-dallam is (vö. *Régi Magyarországi Nyomatványok*. Budapest 1971: 74. sz. Lásd még ugyanitt a 26. számot!).

hozni egy feltételezett vagy hevesen tagadott katolikus minta ügyével.²⁹ Úgy látjuk, az 1540 körüli (esetleg kissé még korábbi) években több párhuzamos kísérlet történt a középkori liturgikus ének magyar nyelvű alkalmazására. Ezek közül egy — kié, milyen körülmények közt? egyelőre nem tudjuk — hamarosan, talán azonnal nagyobb tekintélyre emelkedett, s meghatározóvá lett arra a fő hagyomány-vonalra nézve, melyet számunkra a BaG és társai képviselnek, s mely a század végére már a reformátusok sajátjának mondható. Közben kisebb simítások, majd további, helyi jellegű elvariálások is nyomot hagytak az anyagon, mely a Geleji-Katona féle tudatos átszerkesztés során „megújítva megőrzött”, mondhatni végleges formát kapott. Más előzményből indult ki a HG, s több más forrás. Ezek idő- és térbeli érvényessége a másikkhoz képest szűkre szabott. A kiindulópontnál a különbségek inkább csak személyekhez kapcsolódhattak, s később kaptak — voltaképpen belső ok nélkül — felekezeti színezetet.³⁰

4. Korábban leírt sejtésünket a töredék igazolni látszik: a protestáns graduálok törzsanyaga — legalábbis a legerősebb hagyomány vonalán — valószínűleg gyors munka eredménye, talán nem is 1540 és 1550 között, mint írtuk,³¹ hanem a 40-es évek legelején. Az új forrással is számoló további kutatások remélhetőleg a helyekre, személyekre, intézményekre, előzményekre nézve is felvilágosítást adnak.

*

Ami az „előzményeket” illeti: a múlt századi szerzők által feltételezett magyar nyelvű, liturgikus jellegű katolikus gyűjtemény létezését a mai kutatók egyöntetűen tagadják. Legfeljebb egy-egy műfajnál számolunk ilyen hagyománnyal (mint a Te Deumnál bebizonyosodott,³² a passió, egy-egy himnusz és szolozsma-részlet esetében nem kizárható³³). A Peer kódex Te Deumnál kívül csak a „csiksomlyói prefációk”³⁴ lennének ilyen liturgikus típusú, de katolikus eredetű anyagnak írásos tanúi, ha ez utóbbi forrás felekezeti jellege igazolódna. Nagyobb mennyiséget, rendezett anyagot tartalmazó katolikus graduál valahai létezését a kutatók általában kizártnak tartják.

²⁹ Vö. HORVÁTH C.: *A Batthyány kódexről*. ItK 1905: 129—148. Uő.: *Régi Magyar Költők Tára I.* 1921: 40—3. CZEGLÉDY S.: *A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója*. MKsz 1961: 247—263. Uő.: *A Batthyány-kódex kisebb testvére; a Ráday-graduál*. MNyelv 1963: 24. Uő.: *Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1963: 159—163. SCHULEK T.: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuchs und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1968: 133—4. PAPP G.: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára II. Budapest 1970: 29.

³⁰ A graduálok tételének teljes összehasonlítása — a himnusz műfajt kivéve — még csak most indult meg. (Ferenzei I. katalógusa elindulási alap e vizsgálatban.) A források egymáshoz való viszonyának, a hagyományágak helyzetének, egymásrahatásuknak, a helyi tényezőknek, a néhol tapasztalható eklektikus vagy különböző hagyományokat egymás mellé soroló törekvéseknek megismerése csak ezután várható.

³¹ *Magyar Zenetörténet I.* (sajtó alatt; „Anyanyelvű énekköltészet” c. fejezet).

³² SZENDREI J.: *Első hangjegyes népénekünk. A Te Deum-dallam magyarországi története*. Népzene és Zenetörténet III. Budapest 1977: 102—133.

³³ Vö. a 31. jegyzettel. A passióról: BÁRDOS K.: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen*. Budapest 1975.

³⁴ RAJECZKY B.: *Középkori Missaléink praefatio-dallamai*. In: Rajeczky Benjamin Írásai. Budapest 1976: 107—119.

Éppen ezért állítja szinte megoldhatatlan rejtély elé az olvasót a Szelestei N. László által felfedezett két 18. századi levél.³⁵ Ezekben Dobai Székely Sámuel eladásra kínál fel egy részletesebben jellemzett magyar nyelvű Graduálét, mely a leírás szerint katolikus jellegűnek látszik.³⁶ Első gondolatunk az, hogy a híradás megbízhatatlan: a levélíró a datálásban, a tartalom-megjelölésben tévedett, adata nem használható. Erről, amíg a forrás esetleg elő nem kerül, nem lehet dönten.

Mi derül ki Dobai soraiból, ha — *dato non concessio* — helytálló leírást adnak?

1. Kétségtelenül magyar nyelvű, talán kizárólagosan magyar nyelvű ének-és imagyűjteményről van szó („*hungarica scriptum*”; „*scriptum in lingua hungarica*”, s ezzel kapcsolatban kormeghatározóként: „*prisca orthographia et stylus hungaricus*”).

2. A könyv önmagát Graduálénak vallja („*libellum sub titulo Graduale*”; „*Graduale anno 1544*”, illetve az első folion: „*modus missarum*”).

3. Tartalma: „*orationes circa sacrificium missae dicendas, cum adjectis notis musicis*”; „*omnes orationes et cantiones quae in celebratione missae dicuntur*”. A „*Graduale*” megjelöléssel egybevetve, elég egyértelműen liturgikus anyagra utal. (Persze akkor is különös értékű lenne a forrás — korát tekintve —, ha feltételeznénk, hogy csupán misén mondható, magánjellegű imádságoknak, továbbá magyar nyelvű énekeknek gyűjteménye lenne.)

4. Zenei anyagát Dobai — és az általa megkérdezettek — nem tudták meghatározni, mert „*claves musicus nullus virtuosorum musicorum nostrorum intelliget*”. Nyilvánvaló, hogy régies kurzív notációt használt a könyv, egyéb írások aligha lettek volna talányosak e jártas zenészeknek. Az általunk ismert protestáns graduálok írása vagy világos, tiszta kottaképet ad, vagy hanyag, elnagyolt írása miatt szinte olvashatatlan — de maga az írásfajta nem lehetett idegen a Dobai korában még akár használatban levő, szájhagyományt támogató könyvek tanúsága szerint.

5. Jellege: „*in festo Corporis Christi ac in die Assumptionis Mariae dicendae orationes*” — azt a két ünnepet nevezi meg, melyet még a katolikus hagyományokhoz legközelebb álló protestáns irányok is elsőnek iktattak ki. A két ünnep megjelölése katolikus eredetre utalna.

³⁵ SZELESTEI N. László: *Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből*. Lásd a MKsz jelen számában.

³⁶ Első levelében (1770. júl. 15.): „. . . nuper tamen non scio quo fato incidi in libellum sub titulo Graduale anno 1544 hungarice scriptum, in quo continentur orationes circa Sacrificium Missae dicendas cum adjectis notis musicis . . . In libello hocce Ms. hungarico, Graduale dicto, non scio quid asseram scriptor, etenim suus nec nomen, nec annum quo exaratus est adposuit, nisi forte in pagina prima (quae deest) sed in aliquot locis annotatus est annus 1544. forsan tantum possessori visum fuerat annum hunc adnotare, character tamen antiquior est, et ad aetatem Matthiae Regis accedere videtur, multum gauderem si quo pretio mei juris efficere possem thesaurum hunc.” Második levelében (1771. febr. 10.) a még meglévő értékes kéziratok felsorolásának kezdete: „I. Graduale anno 1544. scriptum in lingua hungarica, complectens in se omnes orationes et cantiones, quae in celebratione Missae dicuntur. Ex hoc prisca orthographia, et stylus hungaricus optime disci potest primo folio haec leguntur 1544. Modus Missarum. Notas, seu claves musicas nullus virtuosorum musicorum nostrorum intelliget. In festo Corporis Christi ac in die Assumptionis Mariae dicendae orationes, charta et compactio venerandum reddunt Ms. quod integrum est, si unam partem lignae thecae, corio obduta, excipias.” A leveleket Szelestei Nagy László másolatából idézem, ezúttal is köszönve az adatot, valamint azt, hogy a töredékekre figyelmemet felhívta.

6. A kötet kora bizonytalan. Dobai ante quemként jelöli meg az 1544-et („aliquot locis annotatus est”; „primo folio haec leguntur”), de jellegében régiesebbnek látja: „character tamen antiquior est et ad aetatem Matthiae regis accedere videtur”.

Ha Dobai adatai helytállóak, irodalom- és zenetörténetünk eddigi helyzetképét lényegesen érintené. Bár alig hihető, hogy pl. 1644-es dátumot olvasott volna félre, s a könyv jellegének, korának megítélésében ekkorát tévedjen, még akkor is egyedülálló lenne egy katolikus jellegű graduális könyv írása Trident és Pázmány tevékenysége után, ha akár száz évvel későbbre tesszük keletkezését.

Ha viszont a magyar nyelvű liturgikus katolikus gyakorlatot tagadó tételünkhöz ragaszkodni akarunk, még egyetlen feltevés magyarázhatná az adatok együttállását: az ti., hogy Dobai szeme nem tévedett, a könyv Mátyás-kori, s egy akkor még eleven huszita tradíciót őriz. A gregorián anyag megtartása, az anyanyelv használata ugyanis nálunk járt együtt a katolikus liturgiai örökség — benne a két említett ünnep — kultuszával.

A könyv- és könyvtártörténeti szakemberekre vár annak megállapítása, reménytelen-e a Dobai tulajdonában volt állomány sorsát továbbnyomozni, s esetleg nyomára bukkanni a rejtélyes, de esetleg nagy jelentőségű forrásnak.

DOBSZAY, LÁSZLÓ

Le premier monument de la littérature de graduale en Hongrie

Parmi les fragments qu'on a trouvés dans la reliure d'un livre de formules hongrois du XVe siècle (voir l'article de László Szelestei N., dans le présent numéro de notre revue) il y a quatre feuilles de notes contenant des chansons avec des textes hongrois. Tout le matériel qu'on a trouvé auprès du fragment peut être daté de 1542–1543; l'origine du fragment de notes — à la base du type de caractères et des notes — peut être ramenée à ces mêmes années. C'est pourquoi à ce document revient une place éminente parmi les inscriptions pourvues de notes provenant de la Hongrie: il occupe la quatrième place, dans l'ordre chronologique, mais il est plus volumineux que les précédents.

Les notes contiennent trois parties. La première est une traduction libre de l'Introitus «Puer natus est nobis» qui est donné dans une interprétation fortement didactique, d'après le Nouveau Testament. C'est une composition autonome du point de vue musical, la mélodie n'a pas de modèle plus proche ni dans la tradition latine, ni dans la pratique grégorienne de langue maternelle des pays voisins. La deuxième est l'un des chants liturgiques les plus connus du moyen âge, la séquence de Noël «Grates nunc». Elle est identique complètement aux textes jusqu'ici connus, mais elle semble suivre plus précisément les traditions médiévales. Devant la séquence «Grates nunc» on trouve un tropus insolite, servant d'introduction. Cette partie est peut-être le produit d'une sorte de nationalisation liturgique et musicale. La troisième partie du fragment contient le texte intégral du Magnificat-canticum; avec des notes jusqu'à la fin. Sa traduction revient dans plusieurs monuments médiévaux de la langue hongroise, elle figure dans presque tous les graduales protestants. Ce fragment est le représentant le plus récent de ces derniers, et il est le document de ce que les principes de traduction érasmiens de la Bible, en se mêlant des principes d'interprétation protestants, se sont présentés déjà dans les chants de cette phase précoce.

La source découverte a maintenue trois parties d'un graduale protestant, écrit vers 1540, et provient des environs de Miskolc. Ce document important de la musique, de la langue et de la littérature peut être enregistré par l'histoire de la musique sous le nom de «Fragment de Graduale de Miskolc».